
Het kleine verschil tussen homoseksuelen en dieren

Kees Waaldijk

Homoseksuelen worden wel in verband gebracht met dieren. Een net afgeschaft voorbeeld bood artikel 220 van het Oostenrijkse Wetboek van Strafrecht. In één adem werd daar straf bedreigd tegen de openbare bevordering van 'gleichgeschlechtlichen Unzucht' en de openbare bevordering van 'Unzucht mit Tieren'.¹

In het morele debat over homoseksualiteit zijn allerlei vergelijkingen met dieren gemaakt. Het veronderstelde ontbreken van homoseksueel gedrag in het dierenrijk werd gebruikt als argument voor de tegennatuurlijkheid van homoseksualiteit. Toen later bleek dat gelijkgeslachtelijke omgang ook onder dieren voorkomt, werd dit inzicht prompt gebruikt als argument voor de beestachtigheid van homoseksualiteit. Zowel het oudere als het nieuwere inzicht speelden onlangs nog een rol in het debat in Roemenië over de legalisering van homoseksuele contacten tussen mannen en vrouwen.²

De vergelijking met dier en natuur is echter niet alleen nadelig geweest voor de positie van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. Het niet-voorkomen van homoseksualiteit onder dieren is wel aangevoerd als bewijs dat deze liefdesvorm ver verheven is boven banale voortplantingsseks. Terwijl de gelijkgeslachtelijke betrekkingen die waargenomen werden bij verschillende diersoorten alras ook gebruikt zijn als bewijs van de natuurlijkheid van homoseksualiteit. In zijn kroniek van de homoseksuele cultuur gaat Fernandez nog een stap verder. Hij ziet zoveel nadruk op heteroseksualiteit in de moderne cultuur, dat hij concludeert: 'La nature est homosexuelle, la culture organise la survie de l'humanité.'³

Kunnen we nog meer met de vergelijking tussen homo's en dieren? In het programmaboekje van de studiedag *Dragers van fundamentele rechten* werd de gedachte verworpen dat homoseksuelen meer dan andere mensen met dieren te vergelijken zijn. Ik ben daar niet van overtuigd. Zeker waar het de realisering van fundamentele

1 Op 27 november 1996 stemde de kleinste mogelijke meerderheid van de Oostenrijkse Tweede Kamer voor afschaffing van dit artikel. Aldus een Oostenrijks e-mail-bericht van 3 december 1996 op de *ilga-list* van de International Lesbian and Gay Association; zie ook *NRC Handelsblad* van 28 november 1996.

2 Zo zou een van de Roemeense volksvertegenwoordigers die zich tegen legalisering verzette gezegd hebben dat homoseksuele relaties onbekend zijn in de dierenwereld 'with the exception of ducks, which are known to be the most stupid among birds'. Aldus een e-mail-bericht van de International Lesbian and Gay Association van 29 oktober 1996 op de *ilga-list*.

3 Dominique Fernandez, *Le rapt de Ganymède*, Paris: Grasset, 1989, p. 21.

rechten betreft, zijn er juist vele overeenkomsten tussen dieren enerzijds en lesbische vrouwen en homoseksuele mannen anderzijds. Ik zal enige van die overeenkomsten op een rij zetten. Voor zover zulks al niet kan bijdragen aan de erkenning van fundamentele rechten van dieren, zou het misschien ons inzicht in de traagheid van de erkenning van de rechten van homoseksuelen en dieren kunnen vergroten.

Hoewel ik minder van dieren dan van homo's weet, denk ik in ieder geval vijf overeenkomsten te kunnen noemen:

- a. Anderen (dat wil zeggen mensen, respectievelijk hetero's) vinden ons (dieren en homo's) vaak een beetje vies, een beetje eng, een beetje mysterieus.⁴
- b. Toch kunnen wij, dieren en homo's, ons de laatste jaren in een zekere populariteit, althans welwillendheid verheugen bij beleidsmakers en juristen. Heeft dat te maken met hun (ik zou bijna zeggen: uw) behoefte aan een vrolijke en fraaie veelkleurigheid? Of misschien wel schuldgevoel en bezorgdheid over de toenemende overbevolking van de wereld door mensen?
- c. Toch hebben dieren en homo's, anders dan vrouwen en kinderen, nog geen eigen verdrag met fundamentele rechten. Ook in wetten en grondwetten zijn vrijwel nergens speciale rechten voor dieren en homo's neergelegd.⁵
- d. Homo's en dieren hebben ook helemaal geen behoefte aan speciale fundamentele rechten. Integendeel, we willen juist niet dat anderen met *special rights* bevoorrecht worden. Het folterverbod zou niet langer een speciaal recht van mensen moeten zijn, bijvoorbeeld, en het recht om te huwen niet langer een speciaal recht van hetero's.⁶ We willen geen specialisatie van fundamentele rechten, maar generalisatie.⁷

⁴ Ten aanzien van dieren is mij dat uit eigen ervaring bekend.

⁵ In Noorwegen en Zweden is discriminatie op grond van homoseksualiteit wel wettelijk verboden, maar discriminatie op grond van heteroseksualiteit niet. Daar zou je dus wèl kunnen spreken van *special rights*.

De meeste andere landen die homodiscriminatie wettelijk hebben verboden (Denemarken, Finland, Frankrijk, Ierland, Israël, Nederland, Nieuw Zeeland en — in de grondwet — Zuid Afrika) hanteren echter termen die op beide gerichtheden slaan, evenals de deelstaten van Australië, Brazilië, Canada, Duitsland en de Verenigde Staten die dergelijke (grond-) wetgeving kennen (zie Robert Wintemute, *Sexual Orientation and Human Rights*, Oxford: Clarendon Press, 1995, p. 265-267).

Naast de genoemde landen kennen in ieder geval ook Slovenië en Spanje een wettelijk verbod van homodiscriminatie.

⁶ Het recht van 'mannen en vrouwen' om te huwen (zoals genoemd in artikel 12 EVRM en 23 IVBPR) is door het Europese Hof voor de rechten van de mens geïnterpreteerd als een recht om met iemand van het andere geslacht te huwen. Zie de arresten van 17 oktober 1986 (*Series A*, Vol. 106, par. 49, in de zaak *Rees*) en 27 september 1990 (*Series A*, Vol. 184, par. 46, in de zaak *Cossey*). De Hoge Raad heeft deze interpretatie overgenomen (19 oktober 1990,

e. Dieren en homo's zijn allebei het slachtoffer van uit de hand gelopen dichotomieën. De verschillen tussen mens en dier rechtvaardigen niet alle ongelijkheden in de behandeling van mensen en dieren. En het verschil tussen gelijkgeslachtelijke en ongelijkgeslachtelijke liefde kan moeilijk dienen als een rechtvaardiging voor de ongelijke behandeling van homo's en hetero's in het relatie-vermogensrecht,⁸ het erfrecht,⁹ het vreemdelingenrecht,¹⁰ het pensioenrecht,¹¹ het adoptierecht,¹² enzovoort. Alleen over de rechtvaardiging van het onderscheid tussen hetero- en homoparen terzake van verondersteld vaderschap (zoals artikel 197 van boek 1 van het Burgerlijk Wetboek) lijkt nog discussie mogelijk.

Er zijn ongetwijfeld nog meer punten van overeenkomst dan de genoemde vijf. Maar mijn inzicht in dierenrechten is beperkt. Laat ik daarom vier kenmerken van de mensenrechtelijke positie van homoseksuelen noemen, die ook karakteristiek voor de positie van dieren zouden *kunnen* zijn.

NJ 1992, 129).

- 7 Een grondige onderbouwing vanuit de doctrine van het internationale mensenrechtenrecht van de gedachte dat het bij homorechten gaat om het verwerklijken, op basis van gelijkheid, van bestaande, fundamentele rechten, biedt Eric Heinze, *Sexual Orientation: A Human Right* (diss. Leiden), Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1995, p. 131-152.
- 8 Dat de onmogelijkheid voor homoparen om gemeenschap van goederen te realiseren een objectieve en redelijke rechtvaardiging mist in de zin van de artikelen 26 IVBPR en 8 juncto 14 EVRM, werd beslist door Rechtbank Haarlem 4 augustus 1992 en Hof Amsterdam 6 mei 1993 (*NJ* 1994, 681). Beide rechters waren echter van oordeel dat het opheffen van deze discriminatie de rechtsvormende taak van de rechter te buiten ging.
Wanneer de wet tot invoering van geregistreerd partnerschap (Wet van 5 juli 1997, *Stb.* 1997, 324) in 1998 in werking getreden zal zijn, dan zal het gehele huwelijksvermogensrecht bereikbaar zijn voor registratielustige homoparen.
- 9 Een ruime meerderheid (meer dan 90%) van de Nederlandse bevolking is al jaren voor rechtsgelijkheid op dit punt (*Sociaal en Cultureel Rapport 1992*, Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1992, p. 465). De wetgever heeft het per 1 januari 1996 ook voor iemand met een gelijkgeslachtelijk partner mogelijk gemaakt om zijn of haar ouders tegen hun zin te onterven (schrapping van de legitieme portie van ascendenten, door wijziging van de artikelen 960 en 961 van boek 4 van het Burgerlijk Wetboek bij wet van 16 november 1995, *Staatsblad* 1995, 561).
- 10 De President van Rechtbank Den Haag (zitting houdende te Amsterdam) heeft op 24 oktober 1995 discriminatie tussen gehuwde heteroparen en ongehuwde homoparen ontoelaatbaar geoordeeld bij het hanteren van het middelenvereiste bij partnerimmigratie (*Migrantenrecht* 1996, nr. 4).
- 11 Discriminatie inzake pensioenen wordt per 1 januari 2000 in Nederland verboden. Dan zal het nieuwe artikel 2b van de Pensioen- en spaarfondsenwet namelijk in werking treden (zie artikel XII van de wijzigingswet van 30 juni 1994, *Staatsblad* 1994, 496). Per diezelfde datum zal vermoedelijk de uitzondering voor pensioenen in artikel 5, zesde lid, van de Algemene wet gelijke behandeling vervallen.
- 12 Het Hof Amsterdam heeft in twee beschikkingen van 21 november 1996 (ongepubliceerd) adoptie van kinderen door twee lesbische vrouwen in het belang van de betrokken kinderen geoordeeld (maar met een beroep op het stelsel van de wet en de rechtsvormende taak van de rechter toch niet toegewezen).

f. De erkenning van de claims van homoseksuele vrouwen en mannen als mensenrechten wordt ernstig belemmerd doordat in het mensenrechtenrecht allerlei anti-homoseksuele elementen zijn verankerd. Culturele waarden die gebruikt werden en worden om homoseksuelen uit te sluiten, zoals zedelijkheid, gezin en man-vrouw-verschil, hebben in mensenrechtverdragen juridische erkenning gekregen. Net als het huwelijk (zie boven) heeft ook het recht op respect voor 'family life' (artikel 8 EVRM) een heteroseksuele interpretatie gekregen: volgens de Europese Commissie voor de rechten van de mens vallen homoseksuele relaties er niet onder.¹³ Dat wrekt zich niet alleen in gevallen waarin lesbische vrouwen of homomannen rechtstreeks een beroep doen op een 'hetero-recht', maar ook bijvoorbeeld bij de vraag of een bepaald onderscheid ten nadele van gelijkgeslachtelijke partners objectief en redelijk gerechtvaardigd is. De Europese Commissie heeft verschillende malen een dergelijk onderscheid in overeenstemming met het discriminatieverbod van artikel 14 EVRM geoordeeld, en wel op grond van de redenering 'that the family (to which the relationship of heterosexual unmarried couples living together as husband and wife can be assimilated) merits special protection in society' en dat er geen reden is 'why a High Contracting Party should not afford particular assistance to families'.¹⁴

Andere in mensenrechtverdragen opgenomen culturele waarden, zoals eigendom, inkomen en gezondheid, vormen wellicht vergelijkbare belemmeringen voor de erkenning van dierenrechten als fundamentele rechten.

g. Anders dan bijvoorbeeld vrouwen, verschillende etnische en religieuze minderheden, jongeren en misschien ook ouderen, zullen homomannen en lesbische vrouwen vrijwel nooit een politieke machtsfactor van betekenis kunnen vormen. Zij vormen een kleine, geografisch verspreide, en veelal onzichtbare minderheid (wanneer hun mensenrechten werkelijk bedreigd worden, kunnen zij er ook alle belang bij menen te hebben om zich onzichtbaar te houden). Dat heeft onder meer tot gevolg dat homo's in veel sterkere mate aangewezen zijn op vrienden en argumenten.

¹³ Zie onder meer haar belissingen inzake: *X and Y v. the United Kingdom*, No. 9369/81, 3 mei 1993, *D&R* 32, p. 220; *C. and L.M. v. the United Kingdom*, No. 14753/89, 9 oktober 1989). Volgens P. van Dijk is dat niet in overeenstemming met de jurisprudentie van het Europese Hof voor de rechten van de mens, dat zelf nog nooit geconfronteerd is met een beroep van een homo-paar op 'family life', maar dat wel een 'otherwise very extensive, autonomous interpretation' aan het begrip heeft gegeven ('The Treatment of Homosexuals under the European Convention on Human Rights', in: K. Waaldijk en A. Clapham (eds.), *Homosexuality: a European Community issue*, Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1993, p. 190). Overigens rekenen Nederlandse rechters homorelaties wel tot 'family life' (Hoge Raad 19 oktober 1990, *NJ* 1992, 129; Afdeling Rechtspraak Raad van State 5 oktober 1993, *AB Kort* 1993, 1117).

¹⁴ *Simpson v. the United Kingdom*, No. 11716/85, 14 mei 1986, *D&R* 47, p. 274; *W.J. and D.P. v. the United Kingdom*, No. 12513/86, 13 juli 1987; *B. v. the United Kingdom*, No. 16106/90, 10 februari 1990, *D&R* 64, p. 278.

Dieren kunnen nog minder gebruik maken van de politieke macht van het getal. Zij hebben helemaal geen toegang tot stembureau en rechtszaal, en zijn daardoor vrijwel volledig aangewezen op vrienden en hun argumenten.

h. Argumenten. In het mensenrechtenrecht is vooral één argument succesvol gebleken in homo-zaken. Dat is het privacy-argument. In de drie homo-zaken die door het Europese Hof voor de rechten van mens positief zijn beslist,¹⁵ gebeurde dat steeds op grond van het recht op respect voor privé-leven (artikel 8 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens). Ook het Comité voor de rechten van de mens heeft privacy ten grondslag gelegd aan zijn eerste homo-vriendelijke oordeel.¹⁶

Het privacy-argument heeft echter zijn beperkingen. Onlangs heeft het Europese Hof voor de rechten van de mens uitgesproken dat niet alleen seksuele handelingen maar ook 'sexual orientation' een 'intimate aspect of private life' betreft.¹⁷ En de Europese Commissie voor de rechten van de mens beschouwt ook 'affirming and assuming one's sexual identity' als privé-leven,¹⁸ evenals het hebben van een relatie met iemand van hetzelfde geslacht.¹⁹ Toch levert een beroep op privé-leven voor homo- en lesbische paren bij de Commissie vrijwel nooit wat op. Meestal ontkent de Commissie simpelweg dat er sprake is van een inbreuk op dat privé-leven.²⁰

Daarom is het van groot belang dat een ander argument erkenning begint te krijgen. In het hierboven genoemde oordeel in de zaak *Toonen v. Australia* heeft het Comité voor de rechten van de mens uitgesproken dat het verbod van discriminatie op grond van geslacht (in de artikelen 2 en 26 van het IVBPR) mede discrimina-

15 In de *Dudgeon*-zaak beschouwde het Europese Hof voor de rechten van de mens seksueel contact tussen twee mannen als 'a most intimate aspect of private life' (22 oktober 1981, *Series A*, Vol. 45, par. 52). Zie verder de arresten van het Hof van 26 oktober 1988 (*Series A*, Vol. 142, in de zaak *Norris*) en 22 april 1993 (*Series A*, Vol. 259, in de zaak *Modinos*). In deze drie zaken veroordeelde het Hof het volledige verbod op seks tussen mannen in respectievelijk Noord-Ierland, Ierland en Cyprus.

16 Ook in deze zaak ging het om een volledig verbod op seks tussen mannen, nu in Tasmanië (31 maart 1994, *Toonen v. Australia*, CCPR/C/50/D/488/1992).

17 Arrest van 19 februari 1997 in de zaak *Laskey, Jaggard and Brown v. The United Kingdom*.

18 *F. v. Switzerland*, No. 11680/85, 1988, *D&R* 55, 178.

19 Zie bijvoorbeeld *Kerkhoven v. the Netherlands*, No. 15666/89, 19 mei 1992; en *Simpson v. the United Kingdom*, No. 11716/85, 14 mei 1986, *D&R* 47, 274.

20 In de net genoemde zaak *Kerkhoven* werd een weigering van ouderlijke macht voor een meemoeder niet als inbreuk op het privé-leven van het lesbische stel en hun zoon gezien, en in de zaak *Simpson* werd inbreuk ontkennd in het geval van een vrouw die de huur van de woning van haar overleden vriendin niet mocht voortzetten. Ook de uitzetting van een gelijkgeslachtelijke partner is in vier zaken door de Commissie niet als inbreuk op het privé-leven van betrokkenen aangemerkt (zie Robert Wintemute, *Sexual Orientation and Human Rights*, Oxford: Clarendon, 1995, p. 103-105; en mijn artikel 'Free Movement of Same-Sex Partners' in *3 Maastricht Journal of European and Comparative Law* 1996, 271-285).

tie op grond van 'sexual orientation' omvat.²¹ Volgens Wintemute is er veel voor te zeggen om homodiscriminatie vooral te bestrijden als vorm van seksediscriminatie.²² Met een dergelijke benadering ontkomt men aan de beperkingen van privacy, en kan men aannames over de onveranderlijkheid van seksuele voorkeuren vermijden. Bovendien maakt het in deze benadering niet uit of het gaat om homoseksueel 'zijn' of 'doen'. Belangrijk is vooral dat 'geslacht' in vrijwel alle gezaghebbende mensenrechtelijke discriminatieverboden is opgenomen ('seksuele gerichtheid' slechts in zeer weinige grondwetten) en dat aan onderscheid op grond van geslacht strenge rechtvaardigingseisen worden gesteld.²³ Op deze manier kunnen homorechten, en hun voorvechters, mee liften met het sterk ontwikkelde verbod op seksediscriminatie.²⁴

Wat de rechten van dieren betreft, zou men misschien kunnen zeggen dat het oude argument, dat van de zedelijkheid, zijn rol gespeeld heeft (met name bij de strafbaarstelling van bepaalde vormen van dierenmishandeling). En evenzeer dient zich een ander argument aan met groter potentieel: de bescherming van het milieu. Door dat argument te omarmen, zou ook de dierenrechtbeweging mee kunnen liften met een belangrijke maatschappelijke beweging, die in toenemende mate juridische (ja zelfs grondrechtelijke) erkenning krijgt.

i. Tenslotte de vrienden en vriendinnen. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken, dat veel vooruitgang op het terrein van de homorechten - en er is veel vooruit-

21 Dat homo-discriminatie gezien kan worden als een vorm van sekse-discriminatie is vooral duidelijk in gevallen waar het gaat om discriminatie tussen hetero- en homo-paren: het enige verschil tussen dergelijke paren is het geslacht van één van de betrokkenen. Dit inzicht heeft in Nederland al erkenning gekregen in het *Advies over de wenselijkheid van een wet tegen seksediscriminatie* van de Emancipatiecommissie (Rijswijk 1977, p. 39), en vervolgens ook bij de Tweede Kamer, die een motie-Haas-Berger aannam waarin werd gevraagd om een wetsvoorstel gericht tegen 'discriminatie op grond van geslacht, daarbij inbegrepen homofilie' (*Kamerstukken II 1977/78*, 14496, nr. 22). Zoals bekend, is in de Algemene wet gelijke behandeling gekozen voor het naast elkaar verbieden van onderscheid op grond van geslacht en op grond van hetero- of homoseksuele gerichtheid.

22 *Sexual Orientation and Human Rights*, Oxford: Clarendon, 1995, p. 245-246.

23 Zie onder meer de arresten van het Europese Hof voor de rechten van de mens van 28 mei 1985 (*Series A*, Vol. 94, par. 78, in de zaak *Abdulaziz*) en 24 juni 1993 (*Series A*, Vol. 263, par. 67).

24 Zeker is inmiddels dat transseksuelen in Nederland en in de Europese Unie al wel kunnen profiteren van het verbod van seksediscriminatie. Het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen heeft namelijk beslist dat de richtlijnen inzake gelijke behandeling van mannen en vrouwen ook van toepassing zijn bij arbeidsdiscriminatie ten nadele van transseksuelen (30 april 1996, zaak C-13/94, *P. tegen S. en Cornwall County Council*, par. 17-24). En het Hof in Leeuwarden heeft beslist dat het aanzetten tot haat of discriminatie jegens transseksuelen valt onder het aanzetten tot haat tegen of discriminatie van mensen 'wegens hun geslacht' (13 januari 1995, *NJ* 1995, 243).

gang²⁵ - te danken is aan de welwillende en soms activistische opstelling van de juiste mensen op de juiste plaats. Daarmee doel ik níet op de al dan niet zichtbare lesbische vrouwen en homoseksuele mannen die toevallig een bepaalde juridische of politieke positie bekleden. Veel belangrijker is het veel grotere (en eveneens toenemende) aantal van politici, ambtenaren, rechters, lobbyisten, wetenschappers, enzovoort, die positief staan ten opzichte van homoseksualiteit en homorechten. Gedeeltelijk zal die houding te danken zijn aan hun opleiding, aan films en literatuur, aan de gesprekken die in hun kringen gevoerd worden. Maar vrijwel altijd zullen daarnaast hun persoonlijke ervaringen met de *coming out* van een dochter of een broer, of met een homoseksuele collega of docent, of met lesbische burens of ouders, een grote rol hebben gespeeld.²⁶ Dergelijke directe contacten van mens tot mens maken homoseksualiteit minder vies, minder eng, minder mysterieus.

Valt te verwachten dat mensen op invloedrijke posities steeds positiever over dieren en hun rechten zullen gaan denken? Ik betwijfel het. In de moderne, westerse samenleving komen mensen steeds vaker met homomannen en lesbische vrouwen in contact, maar steeds minder met dieren. Het is een klein verschil, maar misschien genoeg om te concluderen, dat het met de rechten van dieren, ondanks alle bovengenoemde overeenkomsten met homorechten, wel nooit wat zal worden.

- 25 Sinds het einde van de jaren zestig is er sprake van een gestage stroom verbeteringen in de juridische positie van homoseksualiteit. Bijna elk jaar zijn er wel een paar landen die homoseksuele handelingen decriminaliseren, of die de minimumleeftijd voor dergelijke handelingen verlagen tot de heteroseksuele *age of consent*, of die discriminatie wegens seksuele gerichtheid verbieden, of die enige erkenning bieden aan gelijkgeslachtelijk partnerschap, of die gelijkgeslachtelijk ouderschap gaan respecteren. De volgorde van dergelijke stappen is vrijwel steeds de hier aangegevene. Sommige landen lopen voorop, andere moeten de meeste stappen nog zetten. In veel landen wordt de ontwikkeling gekenmerkt door traagheid, of zelfs stilstand. Achteruitgang is echter, zeker in Europa, zeer zeldzaam waar het de juridische erkenning van homoseksualiteit betreft (zie mijn artikel 'Standard Sequences in the Legal Recognition of Homosexuality', in 4 *Australasian Gay & Lesbian Law Journal* 1994, p. 50-72). Kan ten aanzien van dierenrechten ook gesproken worden van een dergelijke, bijna universele, en zeer optimistische stemmende, ontwikkeling?
- 26 Marianne Hoogma, *Wet en Werkelijkheid*. Literatuuronderzoek naar de voorwaarden waaronder een Wet Gelijke Behandeling optimaal kan functioneren, Utrecht: Homostudies Universiteit Utrecht, 1984, p. 57-59.

Mensenrechten dierenrechten ecosysteemrechten

Opstellen over het toekennen van fundamentele rechten aan mannen, vrouwen, kinderen, dieren en de rest van de natuur, naar aanleiding van de studiedag 'Dragers van fundamentele rechten - ontwikkelingen en perspectieven', 9 oktober 1996 te Leiden

Redactie:
J.P. Loof & P.B. Cliteur

Stichting NJCM-Boekerij 32
Leiden 1997

Omslagontwerp: J.P. Loof/Fool Fakwerk, Voorschoten
De foto op de omslag toont een fragment van een van de glas-in-lood ramen in het trappenhuis van het gebouw Hugo de Grootstraat 27a (een van de gebouwen van de Leidse juridische faculteit). De ontwerper van de ramen is bij de redactie niet bekend.

Tekstvormgeving: J.P. Loof/Fool Fakwerk, Voorschoten
Lettertypen: Antique Olive
Garamond

© 1997, J.P. Loof & P.B. Cliteur, F.M. van Asbeck Centrum voor Mensenrechtenstudies, Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van art. 16b Auteurswet 1912 jo. het besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 aug. 1985, Stb. 471, en art. 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Deze uitgave is gedrukt op chloorvrij papier.

ISBN 90-6750-033-X